

Ж.Б. Момынкұлов

ШЕТ ТІЛДЕРІНЕН ҚҰЖАТТЫҚ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Жалпы кіріспе. Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігінің жиырма жылдығы ішінде көптеген шетелдік құрылымдар мен халықаралық ұйымдармен қарым-қатынастар орнатып, екіжақты ынтымақтастықты жан-жақты бағытта дамытты. Шетелдік компаниялар мен кәсіпкерлік бірлестіктерінің Қазақстанға белсенді түрде енуімен бірге шет тілдеріндегі құжаттарды орыс және қазақ тілдеріне аударудың қажеттілігі жылдан жылға арта түсті. Сонымен қатар, мемлекеттік және ресми тілдердегі құжаттарды шет тілдеріне аударуға да сұраныс арта түсті. Осы жағдайда, елімізде әртүрлі аударма компаниялары, аударма бюролары және заңгерлік офистер көптеп ашыла бастады. Осыған орай, жоғары оқу орындары шет тілі мамандарын даярлауды жүйелі және қарқынды түрде қолға ала бастады. Университеттер мен институттар шетелдік білім беру құрылымдарымен байланыс орнатып, оқытушыларын шетелге тағылым-намаға жібере бастады. Студент алмасу бағдарламалары, гранттарды ұтып алу, шетелдік профессорларды Қазақстанға шақыру үрдістерінің кең таралуы, Қазақстандық жоғары оқу орындарының Болон жүйесіне енуі, кредиттік оқыту жүйесін қабылдауы шет тілдерін меңгерген мамандар мен аудармашыларды даярлау үрдісін тездетті. Еліміздің ЕҚЫҰ және ИКҰ ұйымдарына төрағалық етуі, ҚІМ ведомствосының көпвекторлы саясат ұстануы, құжаттар айналымының өсуі, шетелмен экономикалық байланыстардың жылдам дамуы аудармашыларға деген сұранысты арттырды.

2011 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті халықаралық қатынастар факультетінің құрамында жаңадан қайта құрылымданған дипломатиялық аударма кафедрасы өз алдына кәсіби түрде шет тілдерін терең меңгерген мамандарды даярлау мақсатын қояды. Кафедраның негізгі міндеті шет тіліндегі құжаттармен жұмыс істей алатын, халықаралық саясат және дипломатия салаларындағы ақпараттарды игеріп, қорыта алатын, қажет жағдайда әртүрлі мазмұндағы құжаттарды аударуға алатын білікті мамандарды даярлау.

Осы орайда, студенттерге аударма әдістерін меңгерудің өзектілігі жоғары. Студенттер әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін, қайталанбас сипатын, стилистикасын, оңтайлы және күрделі жақтарын білуі тиіс. Студенттерге түпнұсқа тілінен аударудың әдіс-айласын, мәтінді аударма тілінде құрастырудың қыр-сырларын үйрету өте

маңызды. Ол үшін оқытушының аударма саласында кәсіби тәжірибесі болуы тиіс. Аударма техникасы мен әдістемесін меңгермеген студенттің мәтінді дұрыс аударуға алмайтыны белгілі. Осы мақалада құжаттық мәтіндерді кәсіби аударудың заманауи тәсілдері мен әдістері қарастырылады.

Аударма негіздері. Аударма дегеніміз түпнұсқа тіліндегі (*source language*) мәтіндерді (*target language*) аударма тілінде жеткізу. Аударманың басты мақсаты әдеби, діни, ғылыми, философиялық, техникалық және тағы басқа мәтіндерді басқа тілде қайта құрылымдап, жалпы оқырманға немесе нақты аудиторияға бейімдеу болып табылады. Аударма ісі өте күрделі жұмыс. Себебі, аударылатын мәтін мазмұндық, құрылымдық, жүйелілік, формалық, лексикалық, семантикалық, стилистикалық, техникалық, ақпараттық жағынан күрделі болуы мүмкін.

Аударма мәтіндердің сөзбе-сөз аударылуын мезгемейді, сонымен қатар, көптеген мәдени, тарихи, лингвистикалық, психологиялық, техникалық, инновациялық факторларды да қамтиды. Өйткені, бір тілдегі түсініктер мен ұғымдар жүйесі, эмоциялық бояулар, мәдени қабылдаулар, психологиялық мінез-құлықтар, ситуативтік сәттер келесі бір тілдегі жоғарыда аталған ерекшеліктерден мүлде басқаша [1, 9 б.].

Түпнұсқа тілі аударма тілінен неғұрлым алшақ болса, аударма үрдісі де соғұрлым күрделі болады. Екі тілдің әркелкілігі және мәдени сәйкессіздігі аудару барысында үлкен мәселелер тудыратыны рас. Мысалы, форма, грамматика, стиль, семантика, мақал-мәтелдер, идиомалар ж.т.б.

Аударманың мақсаты түпнұсқа тіліндегі мәтіннің мағынасын немесе ондағы ақпаратты аударма тілінде толық жеткізу. Аударма – басқа тілдегі түпнұсқаға бағытталған делдалдық. Аударма түпнұсқадағы мәліметтің басқа тілдегі болмысы. Аударманың арқасында коммуникацияға қатысушы жақтар ортақ бір тілде сөйлескенмен парапар. Аударманың міндеті «қабылдаушы» (аударма тілінде) тілде қайта құрастырылатын немесе қайта құрылатын мәтіннің түпнұсқа тіліндегі ақпаратты толыққанды алмастыратын тілалық байланысты қамтамасыз етуі [2, 35 б.].

Құжат түрлері. Алдымен, құжаттарды аударудың негізгі мәселелері жайлы сөз етейік. Жалпы, құжаттардың мазмұны мен формасы жағынан бірнеше түрі бар: аударма мәтіндері

жанр мен стиль тұрғысынан келесі түрлерге бөлінеді: ғылыми-техникалық аударма мәтіндері (*ғылыми еңбектер, техникалық құжаттама, техникалық сипаттама немесе ерекшеліктер, техникалық көрсеткіштер, техникалық негіздеме, ғылыми талдау, ғылыми құжаттар ж.т.б.*); қоғам-саяси аударма мәтіндері (*газет пен журналда жарияланған мақалалар, мәлімдемелер, жарнама ж.т.б.*); көркем аударма (әдеби шығармалар, өлеңдер, әдеби еңбектер ж.т.б.); құқықтық аударма (*қуәліктер, анықтамалар, жеке құжаттар, рұқсат түрлері, келісімдер, сенім хаттар ж.т.б.*). Құжаттарды түрлерге жіктеу жөнінде классиктердің берген жіктелерін білмей-ақ, сапалы аударма жасауға болады деген ойдамыз. Белгілі бір сала бойынша аударма жасағанда сол салаға қарай бейімделіп, сол саланың ерекше терминдері арқылы аударма жасау маңызды.

Құжатты талдаудың әдістері. Кез келген құжаттық мәтінді сауатты түрде аудару үшін сол мәтіннің мәніне үніліп, мазмұнына талдау жасау қажет. Мәтінді немесе құжатты талдаудың екі негізгі түрі бар: дәстүрлі және сандық әдістері.

Дәстүрлі талдау дегеніміз талданатын материалдың мәнін анықтауға бағытталған логикалық құрылымдар тізбегі. Дәстүрлі талдау негізгі ойды немесе идеялары анықтауға, сол идеялардың түп-төркінін білуге, олардың салдарларын өлшеуге, олардың арасындағы байланыстар мен қайшылықтарды белгілеуге, материалдың логикасын анықтауға көмектеседі. Бұл аударма әдісінің кемшілігі – субъективтілік. Яғни, алдымен құжаттың қандай құжат екендігін, авторын, маңыздылық деңгейін, мақсатын, қисынын біліп алу қажет [3, 17-22 бб.].

Сандық талдау немесе *контент-анализ* барысында мәтіннің мазмұнын ашатын белгілерді, ерекшеліктерді, қасиеттерді табуға күш жұмсалады. Яғни, контент-анализ нақты, сандық көрсеткіштерді негізге алады. Сандық талдау дегеніміз мәтіннің ерекшеліктерін объективті және жүйелі түрде анықтаудың арқасында қорытынды шығару тәсілі. Бұл аударма түрі көлемді де жүйесіз мәтіндерді аудару кезінде қолданылады. Өйткені, кез келген мәтін, оның жекелеген ерекшеліктері мен авторы арасында белгілі байланыс бар.

Аударманың түрлері мен әдістері. Қазіргі таңда аударманың бірнеше түрлері бар:

Сөзбе-сөз аударма: кез келген бір сөздің өзге тілге сөздік мағынасы бойынша тікелей аударылуы. Бұл әдіс интернеттегі онлайн аудармашы машиналар арқылы орындалатын нәтижелерді береді. Біздің ойымызша, электрондық мәтінді шынайы уақыт режимінде сөзбе-сөз аударатын МТ (*machine or computer translation*

– «*машиналық немесе компьютерлік аударма*») арнайы аударма бағдарламалары, қазақша қысқартылған атауы МА немесе КА), МАНТ (*machine-aided human translation* – «*машинаға немесе компьютерге негізделген аударма*»), қысқаша МНА, КНА немесе «*машинаның немесе компьютердің көмегімен орындалатын аударма*»), қысқаша МКОА, ККОА, орысшасы «*смешанный перевод*») бағдарламаларын пайдаланудың, әсіресе уақыттың тығыздығы кезінде қолданудың ешбір сөкеттігі жоқ [4, 7-8 бб.].

Бұл аударма түрінің ерекшелігі кәсіби аудармашылар тарапынан қолданылуы және уақытты үнемдеу үшін тиімділігі. Себебі, қазіргі уақыттың тапшылығы кезеңінде мәтінді компьютерде теру механикалық мәселеден гөрі техникалық мәселеге айналды. Әсіресе, орыс тілінен ағылшын тіліне, ағылшын тілінен түрік тіліне, орыс тілінен араб тіліне аудару кезінде бұл техникалық әдіс өте тиімді. Бірақ, бұл тұста ескерілуі тиіс бір жағдай, машинаның жартылай яки сапасыз аударған мәтіндерін міндетті түрде толықтырып, жетілдіру қажет. Онсыз ешбір іске жарамайтын нәтижеге ғана қол жеткіземіз. Сондай-ақ, идиомалар, тұрақты сөз тіркестері, күрделі сөйлемдер мен мақал-мәтелдерді аудару барысында бұл әдіс жарамсыз.

Дәлме-дәл аударма: түпнұсқа тілдің грамматикалық құрылымы оған жақын тілге көшіріледі, дәлірек айтсақ, сөйлем тәртібі өзгертілместен аударма жасалынады. Бұл жердегі проблема, лексикалық бірлік болып табылатын сөздердің бастапқы ортасынан, контекстінен, яғни мәнмәтінінен тәуелсіз түрде аударылуы. Механикалық аударма деп аталатын бұл тәсіл көп жағдайларда өз-өзін ақтайды.

Мысалы, түріктің «*Dilin kemiği yok*» деген мақалын орыс тіліне «*Язык без костей*» деп дәлме-аударуға болады. Сол сияқты, «*Dikensiz gül olmaz*» деген түрікше мақалды «*Нет розы без шипов*», «*Bal olan yerde sinek te olur*» деген мақалды «*Где мед там и мухи*» деп, «*Balık baştan kokar*» деген мақалды «*Рыба гниет с головы*» деп, «*Az söyle, çok dinle*» деген мақалды «*Меньше говори, больше слушай*» деп аударуға болады. Мұндай аударманы жоғарыда біз айтқан МНА, КНА, МКОА, ККОА әдістері арқылы да орындауға болады. Біздіңше, студенттерге мағыналық аударманы үйретпес бұрын механикалық аударма әдістерін үйреткен жөн.

Мағыналық аударма: Біздің, түпнұсқа тіліндегі бастапқы мәтіннің мағынасын өзгертпей орындалған кез келген аударма іске жарады. Яғни, мағыналық аударма көп жағдайда дұрыс нәтиже береді. Демек, аударманың басты шарты, түпнұсқада берілген негізгі идеяны, мәтіннің мәнін өзгертпей тікелей, жанама немесе

басқаша формада жеткізу. Ал аударылған мәтінді қайта пысықтап, өзгерістер мен толықтырулар енгізу, одан әрі сәндеу, жетілдіру аудармашының кәсіби міндеттеріне жатады. Мысалы, түрік тілінде құрастырылған кейбір ресми құжаттарда баламасы ешбір тілде кездеспейтін клишелер мен сөз тіркестері бар.

Мағыналық аударма әдісі әсіресе түрік тіліндегі құжаттармен жұмыс жасау кезінде кеңінен пайдаланылады. Себебі, түрік тілі агглютинативтік, жалғанбалы тіл, ал, орыс тілі болса флективтік тіл. Сондықтан, аудару кезінде бір-қатар стилистикалық және синтактистік мәселелерге кезігеміз.

Түрік тілінде жазылған сенім хаттарда бір сөйлем бір бетті алуы мүмкін. Мұндай сөйлемдерді аудару кезінде кәсіби аудармашылар әдетте аударуға ыңғайсыз сөйлемді бірнеше мағыналық фрагменттерге бөліп аударуды кеңес береді. Біздіңше кез келген күрделі сөйлемді сөйлеммен жеткізуге болады. Десек те, оның аударма тіліндегі мәтіні түсініксіз сипат алуы мүмкін. Ұзын сөйлемнің мәні соңындағы баяндауыш арқылы ғана ашылатын кездер болады.

Сенім хаттың соңында «*taraf ... kabul, beyan ve taahhüt eder*» сөз тіркесі жиі қолданылады. Оны орыс тіліне «Сторона обязуется...» деп аудару керек. Сол сияқты, «*temsil ve ilzam etmek*» сөз тіркесін «представлять ...» деп аударған дұрыс. «*Adli Sicil Kaydı yok*» сөйлемін дәлме-дәл алсақ, «не зарегистрирован в архиве полиции» деп аударуға болар еді, ал мағыналық аударма тәсілі арқылы «прежде не был судим» деп аударуға болады. Мысалы, түрік тіліндегі келісім-шарттарда жиі кездесетін «*...kayıtsız şartsız gayrikabili rücu*» күрделі формасын «беспрекословно (беспрекословно) выполнять...» деп аударуға салған оңай. Орыс тіліндегі «...также, он входит в комиссию по проведению государственной аттестации вузов и проверки образовательной деятельности на соответствие требованиям, содержащимся в лицензии» сөйлемін ықшамдап, қысқаша мағынасын берумен ғана шектелуге болады: «*Ayrıca üniversitelerin devlet çapındaki tasdiki ve eğitim sürecinin denetim komisyonuna üyedir*». Бұл жерде түпнұсқа мәтіндегі кейбір элементтерді елеу әдісі қолданылған.

Араб тіліндегі «*عدم تعرض الوثيقة القانونية لمفهوم التطرف الديني*» сөйлемін қазақ тіліне былай аударған жөн: «Құқықтық құжаттарда діни экстремизм ұғымының қарастырылмауы». Себебі, «*تعرض ل*» етістігі орыс тіліндегі «*затрагивать вопрос, коснуться вопроса*» деген сөз тіркесіне сәйкес келеді.

Түрік тіліндегі «*kendi korkularından kurtulmak*» сөйлемін орыс тіліне «*избавиться или освободиться от своих страхов*» деп сөзбе-сөз аударудан гөрі орыс тілінің психологиялық және менталитеттік ерекшелігін ескеріп, «*перебороть свой страх*» деп аударған жөн.

Дұрыс аударма: түпнұсқа тіліндегі мәтіннің дәл контекстуалдық мағынасын жеткізетін аударма түрі. Бұл аударма кезінде аударма тілінің грамматикалық құрылымының шегінен асып кетпеу керек. Мұндағы мақсат түпнұсқа мәтіннің мағынасын дәл және анық жеткізу. Мысалы, «*Polis bu kararlılığıyla "Küçük müçük, bizim için hiç fark etmez; bu sokağın, metro istasyonunun veya mahallenin suç üreten bir bölge olmasına izin vermeyeceğiz"* demiş» сөйлемін орыс тіліне былай аударған дұрыс: «*Полицейские решительно высказались по данному поводу: «Мелкое или не мелкое (хулиганство), для нас не имеет никакой разницы; мы не позволим, чтобы любая улица, любая станция метро или любой район превратился в криминогенную зону»*». Немесе араб тіліндегі келесі мәтінді қазақ тіліне былай аударуға алар едік: «*الشروط الدولية المتعددة الجوانب التي تبين الأهداف الأساسية و التكاليف و مضمون الأعمال القانونية للمنظمة*» – «Жан-жақты халықаралық талаптар ұйымның негізгі мақсаттары мен міндеттерін, негізгі жұмыстарының мазмұнын анықтайды». Негізінде бұл сөйлемді дәлме-дәл аударма түріне жатқызуға болар еді. Алайда, мәтінге тереңірек үңілсеңіз, оның құрылымының біраз өзгертілгенін анықтайсыз. Мысалы, «*التي تبين*» бөлшегі әдетте орыс тіліне «*который определяет*» немесе «*определяющий*» формасында аударылса, жоғарыда аудармада қазақ тіліне жай «анықтайды» деп аударыла салған.

Еркін аударма: түпнұсқа мәтінге тән стильге, формаға және контекстке қарамай еркін түрде аударма жасау. Бұл аударма түрінің мақсаты түпнұсқа мәтіннің мәнін бұзбай жеткізу. Мұндай аударма кезінде кейбір маңызсыз немесе жанама компоненттер түсіп қалып, еленбей қалуы мүмкін. Мысалы, «*Bir sokağın suç bölgesine dönüşme süreci, önce tek bir pencere camının kırılmasıyla başlıyor. Çevreden tepki gelmez ve cam hemen tamir edilmezse, oradan geçenler o bölgede düzeni sağlayan bir otorite olmadığını düşünüyor, diğer camları da kırıyor. Ardından daha büyük suçlar geliyor; bir süre sonra o sokak, polisin giremediği bir mahalleye dönüşüyor*» сөйлемдерін былай аударуға болады: «*Процесс превращения обычной улицы в криминальный район начинается с того, как сперва разбивается одно оконное стекло. Если, не будет реакции со стороны окружающей среды, и стекло немедленно не восстановит, то проходящие мимо люди будут думать, что в этом районе*

отсутствует «авторитет», обеспечивающий порядок, и разобьют все остальные стекла. За ними последуют более серьезные преступления; через некоторое время данная улица превратится в район, куда не могут заглядывать даже полицейские». Бұл сөйлемде, «*dönüşte süreci*» тұрақты сөз тіркесін «процесс превращения» деп тікелей аударма салдық.

Араб тіліндегі «*و أساليب الحل لهذه القضايا ومظاهرها العامة لم تتوفر بعد في نطاق المنظمة الدولية قانونيا و سياسيا. و لكننا في إمكاننا أن نبحث أساليب حلها في نطاق المنظمة*» мәтінін қазақ тіліне былай аударған жөн: «Аталмыш халықаралық ұйымның шеңберінде осы мәселелерді және олардың әртүрлі аспектілерін реттеудің тәсілдері әлі белгіленбеген. Мұның халықаралық деңгейде саяси және құқықтық себептері бар. Десек те, ұйымның аясында аталмыш проблемаларды шешудің жолдарын іздеуге болады». Жоғарыдағы сөйлемде, «*لم تتوفر بعد*» компоненті негізінен орыс тіліне «пока не обеспечены» деп тікелей немесе «пока не предусмотрены» деп мағыналық аударма арқылы жеткізуге болар еді. Біз оны контекстіге қарай қазақшалап, «*әзірге анықталмаған*», «*әлі белгіленбеген*» деп бердік. Сол сияқты, «*في إمكاننا أن نبحث أساليب*» деген бөлшегін «біз іздей аламыз», «іздеуге мүмкіндігіміз бар» деп емес, жай «іздеуге болады» дей салдық.

Идиомалық аударма: идиомаларды қамтитын түпнұсқа мәтіннің мәнін беру әдісі. Мысалы, «*karni zil çaldı*» сөз түркесін қарны қоңырау шалды деп емес, «қарны ашты» деп аударған жөн. Сол сияқты, «*iç çamaşırını gösterdi*» сөз тіркесін *iş* киімін көрсетті деп емес, «біреуге сырын айтты» деп аударған жөн. Сол секілді, «*gözünü bağlamak*», «*gözünün bebeği gibi sevmek*», «*başı kapalı*», «*baş kaldırmak*» идиомаларын тиісінше кезегімен «адастыру», «біреуді жан-тәнімен жақсы көру», «құпия», «қарсы шығу» аудару керек.

Коммуникативтік аударма: түпнұсқа мәтінді оқырман оңай түсінетіндей етіп дәл контекстуалды мәнін беру әдісі.

Сонымен, аударма үрдісін келесі формада сипаттауға болады: алдымен, түпнұсқа тілдегі мәтіннің мәнін анықтау (*decoding*), кейін сол мәнді аударма тілінде қайта құрастыру (*re-encoding*). Осы қарапайым үрдіс барысында грамматикалық, синтаксистік, семантикалық талдау жасалынады. Аудармашы мәтіндердің мәнін тез анықтап, оны аударма тілінде қайта жасауды үйренуі тиіс. Көп жағдайда, аудармашы үшін түпнұсқа тілден гөрі аударма тілін жақсырақ менгергені маңызды.

Аударма әдістері туралы қорытынды. Аудармаға кірісудің алдында аудармашы мәтіннің сипаты мен түрін анықтауы керек. Мысалы,

құрылыс саласындағы техникалық құжатты аударғанда мәтіннің құрылымын өзгертіп, мағыналық аударма жасауға болады. Алайда, құқықтық құжат аудару кезінде белгілі форманың шеңберінде жұмыс істеуге мәжбүрсіз.

Кез келген аудармашының алдына келесі күрделі сұрақтар шығады:

1) түпнұсқа мәтінді аудару барысында оның белгілі бір бөлігін аудармай алып тастауға бола ма?

2) аудармашы қайсысына көбірек көңіл бөлуі керек: мағынаға ма, әлде формаға ма?

3) аудармашының «қолы» көрінуі керек пе, әлде көрінбеуі керек пе?

4) аударма жасағанда мәтінді аударма тіліне жақындату керек пе, әлде түпнұсқа тіліне ұқсатып аударған дұрыс па?

Бұл сұрақтарға мақаламыздың қорытындысы ретінде өз кәсіби тәжірибемізге сүйеніп жауап берейік:

1. Кей кезде түпнұсқа мәтіндегі «артық» компоненттерді елемей, оларды бір конструкция немесе сөз тіркесі арқылы аударма салуға болады. Бірақ, мәтіннің түпкі мағынасы өзгермеуі керек.

2. Аудармашы мәтіннің түріне қарай екеуінің біреуін таңдауы қажет. Біздің ойымызша, мағыналық аударма формалдық аудармадан гөрі практикалық мәнде дұрысырақ. Формалды аударма әдісін ресми құжат аударғанда қолдануға болады.

3. Аудармашы өз білімі, сөздік қоры мен тәжірибесіне сүйеніп аударма мәтінін өз стилімен жеткізуі қажет.

4. Аударма кезінде түпнұсқа мәтінді мейлінше аударма тіліне сай бейімдеген дұрыс.

1. Райс К. Классификация текстов и методы перевода. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – С. 202-228.

2. Паршин А. Теория и практика перевода. – М., 2000. – С. 8-31

3. Translation. Process, Strategies and Methods. www.howtotranslate.com

4. Методы анализа документов. www.analyze documents.com

In this article the main methods of translation are considered. Author of this article try to demonstrate how an individualistic factor impact on the style and quality of translator's job.

В данной статье автор рассматривает современные методы перевода документов. Автор старается показать роль индивида, т.е. переводчика, в выполнении перевода. При этом уделяется большое значение стилю каждого индивидуального переводчика.